

O IZVORIH, RAZLOGIH IN NEVARNOSTIH TOTALITARIZMA

CVETKA HEDŽET TÓTH

Pred nami je zelo obsežno, kar 700 strani obsegajoče delo z naslovom *Izvori totalitarizma* (1951). Njegova avtorica Hannah Arendt (1906–1975), nemška filozofinja judovskega porekla, ga je postopoma nadgrajevala kar nekaj let – to je razvidno tudi iz slovenskega prevoda. Delo pritegne že s svojimi uvodnimi mislimi, ki zahtevajo, da spet začnemo razmišljati o tem, kaj je dobro in zlo v trenutku, ko nas ne nagovarja več zanosen in ponosen dialektični um, »nekoč ponosna avantgarda«,¹ kot prispodoba napredka.

Totalitarizem je očitno zlo, tako, da bolj biti ne more, in njegova zmaga je nedvomno simbol za "pogubo človeštva", in "kjer koli je zavladal, je začel uničevati sólo bistvo človeka".² Vendar so meje med dobrim in zlim v novejši dobi zelo krhke, dobro in zlo sta "nenavadno prepletena", in kot je zapisala leta 1950 v uvodu v prvo izdajo, nimamo preteklih vzorcev, da bi razumeli in obvladovali nakopičeno zlo najnovejše dobe. Ta nas je soočila z grozljivo močjo človeka in brez totalitarizma morda nikdar ne bi odkrili tega, kar smo ljudje zmožni. Kot Jaspersova učenka je z uvodnim motom poudarila, da ne gre za to, da bi podlegli preteklemu, tudi ne prihodnjemu – skušajmo biti samo "popolnoma sedanjostni",³ saj zatekanje "v nostalgijo še nedotaknjene preteklosti"⁴ ni rešitev, ki bi nam omogočila pozabo v prihodnje.

Zelo pomemben vidik njenega pristopa k razumevanju totalitarizma novejše dobe, predvsem v 20. stoletju, je vsekakor že omenjena – tudi filozofsko reflektirana ocena, da je totalitarizem "absolutno zlo". Sama poudarja: "In če je res, da se v zadnjih fazah totalitarizma razodene absolutno zlo (absolutno, ker ga ni mogoče izpeljati iz motivov, ki bi jih ljudje razumeli), potem je res tudi, da brez njega nemara nikoli ne bi spoznali radikalne narave zla."⁵ V času, ko je svoje delo dokončala je z željo, da to, kar se je zgodilo in kar se sicer ne bi smelo nikdar zgoditi, v prihodnje ne

---

¹ Gl. Hauke Brunkhorst: *Romantik und Kulturkritik. Zerstörung der dialektischen Vernunft?*, Merkur – Deutsche Zeitschrift für europäisches Denken, 1985, zv. 431–442, str. 484.

² Hannah Arendt: *Izvori totalitarizma*, Claritas, Ljubljana 2003, str. 10 (dalje IT).

³ Prav tam, str. 9.

⁴ Prav tam, str. 11.

⁵ Prav tam.

bi doživelo obnove in ponovitve, morala zapisati tole: "Antisemitizem (ne le sovražstvo do Judov), imperializem (ne le osvajanje) in totalitarizem (ne le diktatura) so drug za drugim, eden bolj surov od drugega, pokazali, da človeško dostojanstvo potrebuje novo jamstvo, ki ga je mogoče utemeljiti le v novem političnem načelu, v novem zakonu na zemlji, njegovo veljavo pa mora dojeti vse človeštvo, medtem ko mora njegova moč ostati strogo omejena", vendar zelo narobe beremo njeno delo, če v njem iščemo dobesedno navodilo ali celo nekakšen recept za takšno izgotovljeno politično načelo.

Vprašanje pa, ki upravičeno ostaja, je, kako priti do jamstva, o katerem sama razpravlja in ga vsemu človeštvu pušča v trajno svarilo. Kajti kot opozarja v svoji krajši knjižici *Resnica in laž v politiki* (1972) prevedeni v slovenščino, v sestavku z naslovom *Resnica in politika*, gre za zmožnost naše presoje, zavestnega razvijanja »sposobnosti uvida«, kakor je to nakazal v svoji tretji *Kritiki Kant*, ki se po njenem prepričanju verjetno niti sam ni zavedal politične teže svojega odkritja.⁶ Še pred tem je v knjižici *Kaj je filozofija eksistence?* (1948), prav tako prevedeni v slovenščino, pokazala na Kantov zgled, namreč da ne opuščamo »Kantovega temeljnega pojma človeške svobode in dostojanstva«. Ravno tu so filozofi novejših dobe z izjemo Jaspersa odpovedali;⁷ njegovo delo *Veliki filozofi* iz leta 1957 je izdala v angleščini kot *The Great Philosophers* v letih 1962–66.

Dejanski namen dela *Izvori totalitarizma* je vsekakor v njenem opozorilu, da gre za knjigo, ki jo je pisala "zoper brezskrbni optimizem, pa tudi zoper nespameten obup", saj sta napredek in propad po njenem prepričanju "dve strani iste medalje", ki ju je treba preseči, ker sta praznoverje. To je možno samo s tem, da spoznavamo in odkrivamo tiste še tako zelo zakrite mehanizme, ki so pripeljali do kaosa in ki so prvine tako duhovnega kot političnega življenja pahnile na stopnjo nerazvidnosti, ko se je vse, kar je vredno, razpustilo in postalo ljudem nespoznavno in nedosegljivo. Naučiti se moramo razumevati to, kar se v svetu dogaja, znati prenašati breme stoletja, ki nas je soočilo s totalitarizmi, tudi zato, da se upremo njegovim pritiskom. Jürgen Habermas je v svojih *Filozofsko-političnih profilih* o tej »brihtni zgodovinariki antisemitizma«⁸ izrazil kar nekaj pozitivnih ocen.

Po prebranem uvodu *Izvorov totalitarizma* se zamislimo, sprašujemo se, če

---

⁶ Gl. Hannah Arendt: *Resnica in laž v politiki*, Društvo Apokalipsa, Ljubljana 2003, str. 73.

⁷ Gl. Hannah Arendt: *Kaj je filozofija eksistence?*, Društvo Apokalipsa, Ljubljana 1998, str. 28.

⁸ Jürgen Habermas: *Philosophisch-politische Profile*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1987, str. 56. Gl.

smo se naučili vsaj do določene mere prepoznavati mehanizme zla, ki bi lahko v določenih političnih okoliščinah spet končali v totalitarizmu. Mar iz odisejade 20. stoletja v novem, 21. stoletju spet ne nastaja kakšna podobnost, ki bi človeštvo soočila z izbruhom tega, kar je ta trenutek morda še ne docela prepoznavno, a vendar v bistvu nič drugega kot to, kar je katastrofalna izroditev demokracije v njeno čisto nasprotje? Pred takimi možnostmi filozofska stroka ne more biti več imuna – in z adorno v zornem vzorom velja opozoriti, da je nemara sreča mišljenja v tem, če uspe izrehati vsesplošno nesrečo oziroma jo sploh prepoznati. S temi mislimi je mogoče slediti nekaterim njenim izvajanjem v *Izvorih totalitarizma*, ki glede zelo široke problemske naravnosti sežejo čez to delo samo, in upoštevati moramo še nekatera stališča iz njenih drugih del. Vsekakor tudi iz dela, ki ji je prineslo največ nasprotnikov, celo med prijatelji, sodelavci in mnogimi Judi samimi, namreč njena poročanja iz leta 1961 z Eichmannovega procesa v Izraelu izdana kot samostojna knjiga 1963 z naslovom *Eichmann v Jeruzalemu* s podnaslovom, ki veliko pove *Poročilo o banalnosti zla*.⁹

Glede na to, da je pred nami ena redkih filozofinj, vidno jo omenja *Leksikon filozofinj*,¹⁰ moram poudariti, da je privlačna plat njenega stila neagresivna, zelo umirjena drža, ki nikakor ne povečuje ideala kakšnega feminističnega komandosa. Priznam, da je teh verjetno bilo na teoretskem področju mnogo premalo – vendar umirjeni ton učinkuje prepričljivejše in trajnejše. Prav tako je privlačna plat njenega stila v tem, ker ji uspe povezovati analitični pristop tudi s 'pripovedniškim tonom', recimo takrat, ko piše o pustolovcih svetovnega formata, ki so se spremenili v tajne agente in svojo romantiko negovali na podlagi nič kaj romantičnega svetovnega imperializma, ki je svojevrstno strast do anonimnosti človeka – kot npr. Lawrence Arabski – zlorabil do perverzne hinavščine vohunjenja. So bili takšni ljudje le delček svetovne mašinerije totalitarizma, ki je v ljudeh ubil občutek za čast in moralo? Ali pa so ljudje kot Lawrence Arabski obupen poskus, kako naj se posameznik herojsko upre izgubi individualizma, ker so na delu že čudno skrivnostne in neobvladljive sile zgodovinske nujnosti, zaradi katerih je gibanje vse, posameznik nič in ostaja

---

še 11. pogl. tega dela z naslovom *Hannah Arendt*, str. 223–248.

⁹ Gl. Hannah Arendt: *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*, Penguin, New York 1963.

¹⁰ Gl. Ursula I. Meyer – Heidemarie Bennet-Vahle (ur.): *Philosophinnen-Lexikon*, Reclam, Leipzig 1997, str. 37–43.

»uganka, koliko velja posameznik«. ¹¹

Teza, da sta kolonializem in imperializem najbolj neposredna temelja in predhodnika totalitarizma v 20. stoletju, je podana le zelo posredno, kajti Hannah Arendt se zaveda, kako zelo nehomogene so razmere v svetu, ki, gledano z zdajšnjega položaja, še ne pozna globalizacije. Res pa je neomejena akumulacija moči, ki se je ohranjala le s stopnjevanjem nasilja, privedla do neomejene akumulacije kapitala. Izvajanje nasilja zaradi moči in zakonitosti postaja uničevalni princip, »ki mu ni konca vse dotlej, dokler obstaja še kaj, nad čimer je mogoče izvajati nasilje«. ¹² Totalitarizem je le do kraja izpeljal logiko nasilja, ki je nikdar ne bi bilo brez politične podpore. Če se sprašujemo, zakaj, v *Izvorih totalitarizma* dobimo tale odgovor: »Moč je postala bistvo političnega delovanja in središče politične misli takrat, ko je prišlo do njene ločitve od politične skupnosti, ki naj bi ji služila. Do tega je, resnici na ljubo, prišlo zaradi ekonomskega dejavnika.« ¹³ Vendar pristop, ki ga Arendtova podaja, nikakor ne more veljati za univerzalni ključ, kajti zgodovina je dogajanje, živ proces, v marsičem nepredvidljiv, gledano teoretsko sicer berljiv za nazaj in proces, ki je težko predvidljiv za naprej, pri tem si ne more pomagati ne s cikličnim in tudi ne z linearnim razvojnim konceptom, po Habermasu se vrača celo nazaj k »tradiciji naravnega prava«. ¹⁴

Hannah Arendt vsekakor nagovarja filozofsko stroko, kajti kot filozofinja ni mogla prezreti tega: »Za celotno našo filozofsko tradicijo je značilno, da ne more misliti radikalnega zla, kar velja tako za krščansko teologijo, ki je celo hudiču dodelila božanski izvor, kakor tudi za Kanta, edinega filozofa, ki je z besedo, ki jo je skoval v ta namen, vsaj moral slutiti obstoj zla, ki ga je bilo mogoče razložiti z doumljivimi motivi, čeprav ga je nemudoma racionaliziral s pojmom 'popačene zlonamernosti.' Dejansko ni nič, na kar bi se lahko naslonili pri razumevanju pojava, ki nas kljub vsemu sooča z nezadržljivo realnostjo in nam sesuva vse standarde, ki jih poznamo. Le ena stvar je videti otipljiva: rečemo lahko, da se je radikalno zlo pojavilo v povezavi s sistemom, v katerem so vsi ljudje enako odvečni. Tisti, ki ta sistem obvladujejo, verjamejo v lastno odvečnost v isti meri kot v odvečnost drugih in totalitarni morilci so toliko nevarnejši, ker jim ni mar, če so sami živi ali mrtvi, če so

---

¹¹ IT, str. 290–291.

¹² Prav tam, str. 193.

¹³ Prav tam, str. 194.

¹⁴ Jürgen Habermas: *Philosophisch-politische Profile*, str. 248.

sploh kdaj koli živeli ali se rodili." ¹⁵ Skratka, Hannah Arendt posredno želi povedati, da je znotraj filozofije nujno razmisliti o radikalnem zlu in tu njen namen nehote sovpada z Adornovim, čeprav med njima ne moremo ugotoviti kake temeljne idejne filozofske in siceršnje teoretske podobnosti, še manj ujemanja. Kljub temu je mogoče govoriti o nekakšnem dialogu med njima, četudi na ravni »afiniteta in averzija«, ¹⁶ in o obojestranskem vztrajanju pri razviti usposobljenosti znati misliti politiko. Mnogo bolj kot pri Adornu je ravno pri Arendtovi viden normativni pristop.

Kar nekaj dolgih in obsežnih poglavij, in sicer *Uvod*, prvi del, naslovljen kot *Antisemitizem*, drugi kot *Imperializem*, je pred tretjim delom z naslovom *Totalitarizem*, ki se začne šele s stranjo 387, kar pomeni že polovico dela. Za totalitarne režime je značilno, da kakor pridejo, tako tudi zelo hitro odidejo in izginejo, tako da je njihova značilnost *začasnost*, ugotavlja Arendtova s svojim prvim uvodnim stavkom. Po njihovem izteku, ko so neverjetno hitro pozabljeni, ostaja vprašanja, kako so ljudje kot Hitler, ki se mu danes vsi smejemo, lahko fascinirali in so jim množice slepo verjele in sledile. Stalina in Hitlerja so podpirale množice, je njena odločna ugotovitev, zato njune zmage ne moremo pripisovati frakcijskim bojem. Totalitarizma 20. stoletja sta uspela množice povsem angažirati, psihično zmanipulirati tako, da sta dokaj uspešno vzpostavila vladavino zla in ljudi pripeljala do nam danes nerazumljivega preziranja etike in nasploh etičnih meril in vsakršnega etičnega presojanja.

Ostaja seveda vprašanje, kako je totalitarizem lahko navdušil, saj Arendtova pokaže na vrsto poltotalitarnih režimov v Evropi po prvi svetovni vojni. Identifikacija posameznika s totalitarnimi gibanji je bila zelo močna. Kje znotraj nekega gibanja, ki lahko izvira iz najglobljih etičnih pobud in potreb, je tisti usodni prestop, ko vse sile osvobajanja prehajajo v lastne samodestruktivne sile? Je morda danes med drugim poduk dvestoletne zgodbe revolucij (1789–1989), da se jih – revolucij namreč – ne oprijemajmo kot sredstva za doseg napredka predvsem zaradi tega, ker večina ni znala in zmogla obvladovati sil, ki jih je sama ustvarila, in so te prešle v teror?

Moč, ki se uveljavlja z lažjo, se kaže tudi kot *vsiljeni nadsmisel*, in Hannah

---

¹⁵ IT, str. 552–553.

¹⁶ Gl. Dirk Auer, Lars Rensmann, Lulia Schulze Wessel (ur.): *Arendt und Adorno*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 2003, str. 7. Celotno delo sestavljajo posamezni prispevki različnih avtorjev, ki se zavedajo teoretskega primanjkljaja tako na področju filozofije, sociologije, politologije, kulturologije, skratka celotne humanistike in družboslovja takrat, ko gre za sila občutljiva vprašanja »radikalnega zla«, in to že v času, ko se je sesul socializem boljševiskega izvora po letu 1989, dejstvo, ki ga Theodor W. Adorno (1903–1969) in Hannah Arendt še nista doživela.

Arendt nas sooča z logiko tega nadsmisla, ki se je v nacizmu skliceval bolj na *naravo*, v stalinizmu pa prepovedoval *zgodovino*.

Nekomu, ki v njenih besedah išče oporo za filozofsko analizo pojavnosti totalitarizma, veliko povejo te misli: »Čeprav totalitarni režimi tako odločno in cinično odstranjujejo iz sveta edino, kar je za utilitaristično pričakovanje zdravega razuma smiselno, mu istočasno vsiljujejo nadsmisel, ki so ga ideologije dejansko vselej ustvarile, ko so se pretvarjale, da so našle ključ za zgodovino ali rešitev uganke univerzuma. Čez in nad brezsmiselnostjo totalitarne družbe je ustoličen nesmiselni nesmisel ideološkega praznoverja. Ideologije so neškodljiv, nekritičen in samovoljen skupek nazorov, vse dokler se vanje ne začne resnično verjeti. Ko enkrat razumemo njihovo zahtevo po totalni veljavi dobesedno, ta postane jedro logičnih sistemov, v katerih so, kakor denimo v sistemu paranoikov, vse izpeljave razumljive in celo zavezujoče, ko sprejmemo njihovo začetno premiso. Blaznost takih sistemov ni le v prvi premisi, pač pa v sami logičnosti, v skladu s katero so ustvarjeni. Nenavadna logičnost vseh izumov, njihovo zaupanje v odrešilno vrednost trmaste zvestobe ne glede na specifične, menjavajoče se dejavnike, že naznanja prve zmetke totalitarnega prezira do realnosti in dejanskosti.«¹⁷ Ravno to preziranje realnosti in dejanskosti pa je tema, ki jo je sicer zelo svojevrstno načel György Lukács, ki ga Hannah Arendt v *Izvorih totalitarizma* ne omenja, v svojem sicer za marsikoga zelo vprašljivem *Razkroju uma*¹⁸ in jo pojmovno strnil v izraz *iracionalizem*, za katerega so mnogi novejši nemški filozofi bistveno soodgovorni, kajti filozofsko razvrednotenje zgodovine in stvarne družbe ni moglo ostati brez posledic za novejši razvoj nemške kulture. Vsaj na tem mestu posredno sovpadajo nekateri Lukáčsevi in Adornovi nazori z nazori in ugotovitvami Hanne Arendt.

Nadsmisel s svojo logiko je po Arendtovi učinkovit predvsem zato, ker ga usmerja ideologija, ki svetu ponuja skladnost in nenehno dokazuje, da je njen nadsmisel pravi. Delovanje in učinkovanje totalnega terorja in tiranije zahtevata predpripravo, ki sploh omogoči začetek pogona strahovite mašinerije. Na vprašanje *kako* dobimo tale odgovor: »Prav tako kot teror že v svoji predtotalni, zgolj tiranski obliki uniči vse odnose med ljudmi, samoprisila ideološkega razmišljanja poruši vse odnose z resničnostjo. Priprava je uspela, ko ljudje izgubijo stik tako s sočlovekom kot tudi z realnostjo, ki jih obdaja; kajti skupaj s temi stiki ljudje izgubijo sposobnost

---

¹⁷ IT, str. 551.

¹⁸ Gl. György Lukács: *Razkroj uma. Pot iracionalizma od Schellinga do Hitlerja*, CZ, Ljubljana 1960.

tako izkustva kot razmišljanja. Idealni subjekt totalitarne vladavine ni prepričan nacist ali prepričan komunist, temveč človek, za katerega razlika med dejstvi in fikcijo (tj. realnostjo izkustva) ter med resničnim in napačnim (tj. standardi misli) več ne obstaja.«¹⁹ To, kar se je dogajalo v tretjem rajhu, ima svojo predzgodovino, ni nastalo čez noč, ni padlo z neba, bilo je v prihajanju in logika tega je Arendtovi narekovala raziskati določene korenine tega izvora – priznati ji moramo, da je glede nekaterih zelo prepričljiva.

Gotovo spada med najzanimivejše plati branja *Izvorov totalitarizma* avtoričino razmišljanje o ideologiji, del, ki dokazuje, da je pred nami zares filozofinja, čeprav sama o sebi tega ni izrecno trdila. Ko je na delu ideologija, to pomeni izgubo človeka in človečnosti, zato so dragoceni njeni sklepi, v katerih opozarja na izgubo človeškega dostojanstva; posledice vpeljave *nadsmisla* so zdaj do kraja transparentne. »Totalitarizem mora predvsem zaradi tega nadsmisla in polne skladnosti zabrisati vsako sled tega, kar običajno imenujemo človeško dostojanstvo. Spoštovanje človeškega dostojanstva namreč potegne za sabo pripoznanje soljudi ali sonarodov kot subjektov, kot graditeljev svetov ali sograditeljev skupnega sveta. Nobena ideologija, ki stremi k razlagi vseh zgodovinskih dogodkov preteklosti in izrisovanju toka vseh dogodkov v prihodnost ne more obvladati nepredvidljivosti, ki izhaja iz dejstva, da smo ljudje ustvarjalna bitja, da lahko ustvarimo kaj tako novega, česar ne more nihče predvideti.«²⁰

Nastajanje totalitarizma – postopno izgubljanje človeškega dostojanstva – ideologija in teror so samó nekatere od tem, ki v *Izvorih totalitarizma* še posebej izstopajo takrat, ko se vprašamo, kaj se dogaja s samimi temelji človečnosti. Ontologija človeka oziroma antropologija je soočena s strašnim dejstvom obstoja koncentracijskih taborišč in človeka so zares spremenili. Za nekoga iz filozofske stroke preide skoraj v trajni učinek tale njena ugotovitev: »Prosto pot ustanovitvi družbe koncentracijskih taborišč sta dala filozofski neuspeh uzakonitve človekovih pravic in njihova politična nezaščitenost, saj so te takrat obstajale le v obliki razglasa in formulacije.«²¹ Utrujeni od zdajšnjih razprav o človekovih pravicah, skupaj s trenutnim čaščenjem pojma tolerance, ki po letu 1989 ne prisegata več na univerzalizem, ampak samo na partikularizem, se lahko vprašamo, če je sodobna

---

¹⁹ IT, str. 570.

²⁰ Prav tam, str. 552.

²¹ Prav tam, str. 539.

politika zares v zadostni meri izoblikovala take politične zaščitne mehanizme, o katerih govori Hannah Arendt v *Izvorih totalitarizma*. Najnovejši sodni procesi v Haagu proti zločinom v Bosni dajejo dodatno težo in pomen temu, kar je v epilogu dela *Eichmann v Jeruzalemu* opisovala kot zločin proti človeštvu, in človečnosti in temu, kako mučna pot je za uveljavljanje pravičnosti takrat, ko gre za krivdo konkretnega človeka, ki je bil samo »grozljivo in zastrašujoče normalen«,²² tako kot Otto Adolf Eichmann sam.

Ko Arendtova analizira proces uničevanja ljudi v sistemu koncentracijskih taborišč, ugotavlja, da je »prvi pomemben korak na poti k popolni nadvladi uničenje razsodnosti v človeku«, nadalje uničenje moralne osebe v človeku in nasploh enkratnosti vsakega človeškega bitja. Tudi smrt in umiranje sta izgubila individualni pomen in postala anonimna. Ljudje po taboriščih so bili namenoma in postopoma spremenjeni »v neke vrste človeško žival« in: «Sesutje individualnosti je po umoru moralne osebe in izničenju pravne osebe skoraj vedno uspešno. Verjetno je mogoče odkriti nekatere zakone množične psihologije, s katerimi bi bilo mogoče razložiti, zakaj so milijoni ljudi dopustili, da so brez upiranja odkorakali v plinske celice, četudi ti zakoni ne bi razložili nič drugega kot ravno sesutje individualnosti. Bolj pomembno je, da so tisti posamezniki, ki so bili obsojeni na smrt, zelo redko skušali katerega od krvnikov potegniti s seboj v smrt, da je prišlo do komaj kakšnega upora in da je bilo celo v trenutku osvoboditve zelo malo spontanov pokolov članov SS. S sesutjem individualnosti namreč sesujemo tudi spontanost, človekovo zmožnost začeti nekaj na novo, lastno pobudo, nekaj, česar ni mogoče razložiti na osnovi reagiranja na okolje in dogodke.»²³ Dosežena odvečnost človeka je uničila najbolj naravno razlikovanje enega človeka od drugega, namreč *individualnost*, in industrija smrti je samo demonstracija grozljive premoči vsiljene identitete nadsmisla.

Radikalno zlo po trpljenju v koncentracijskih taboriščih mora teorija znati reflektirati, ne se mu izogibati s pobegom v akademizem in v nekakšno deklarirano hinavsko nevtralnost in objektivnost. Izdelan sistem radikalnega zla demonstrira odvečnost prav vseh ljudi, tudi teh, ki so tak sistem ustvarili, vseeno jim je, če so živi ali mrtvi, se kdaj rodili ali ne.

Izguba spontanosti je vsekakor med prvimi znaki in pokazatelji za nastajanje nečesa totalitarnega, ki se rojeva s pomočjo ideologije, vendar tu velja omeniti njeno

---

²² Gl. Hannah Arendt: *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*, str. 276.

²³ IT, str. 548.

opozorilo, iz katerega izhaja, da nikakor ni vnaprejšnjega enačaja med ideologijo in totalitarizmom, saj »svetovni nazori in ideologije devetnajstega stoletja sami po sebi niso totalitarni«, tudi rasizem in komunizem, ki sta postala najbolj »odločilni ideologiji dvajsetega stoletja, v načelu nista nič 'bolj totalitarna' kot drugi«. ²⁴ Šele določen splet političnih okoliščin je pripeljal omenjeni ideologiji do vsem znanega terorja totalitarizma, ki je bil tolikšne narave, da Hannah Arendt s svojo teorijo nikakor ne more negovati koncepta razvojnega napredka, osredotoča pa se na možnosti preprečevanja reprize tega, kar se je zgodilo in kar se ne bi smelo nikdar zgoditi. Vsekakor so njena razmišljanja *Ideologija in teror v Izvorih totalitarizma* med najboljšimi, skupaj z že omenjenim motivom, kako misliti politiko v normativnem smislu; ta motiv je spodbuden zato, ker normativnost odteguje nečemu fundamentalističnemu.

Iz številnih del Hanne Arendt na to temo sicer ni docela jasno, koliko šteje teorijo samo odgovorno za nastajanje terorja, vendar iz njenih misli izhaja, da kolikor ideja pomeni ne samo vednost, znanje, ampak je v njej že nastavek za delovanje, *tehné*, toliko je vedno pri vsaki ideji možno govoriti o določeni soodgovornosti – ne o krivdi – za delovanje, ki se sklicuje na določeno idejno ozadje. Glede na tak pristop je njena filozofska misel usmerjena v etiko in ponekod normativna teorija – normativno lahko prepozna prihajajoče zlo – prej učinkuje kot etika in vsekakor manj oziroma ne prevladujoče kot politična filozofija. Znana dilema *ali etika – ali politika* seveda ostaja, toda danes ne moremo več pričakovati, da bi to dvojje sploh lahko načeloma ločevali tako kot nekoč. Te meje je sodobni čas zabrisal in trditvi, da koga politika ne briga ali da ni del dejavnosti človeka, četudi še v kaki docela minimalni in zelo posredni obliki, bi lahko oporekali z Jaspersom, namreč da nimamo razvite zmožnosti za komunikacijo s svetom in ljudmi, nazori, ki jih je utemeljeval s svojim razumevanjem človečnosti kot sinonimom za humanizem. Kar najširša komunikacijska sposobnost oziroma komuniciranje brez zadržkov v celo najširših svetovnih razsežnostih je izrecen Jaspersov apel po drugi svetovni vojni, ko se je sam skupaj s svojo ženo samo za las izognil deportaciji – na srečo, zaradi ameriške zasedbe – v koncentracijsko taborišče.

Vsekakor je delo Hanne Arendt *Izvori totalitarizma* vredno, da si ga preberemo, namreč če ne v celoti, pa vsaj nekatera izbrana poglavja, kar še posebej

---

²⁴ Prav tam, str. 566.

velja za drugo polovico knjige. To izjemno delo je povabilo, da stopimo v njen miselni svet, predstavljen tudi v drugih delih. Kar nekaj krajših je na srečo že prevedenih v slovenščino in v njih čutimo razmišljanja filozofske izobražene nemške intelektualke, ki je bila blizu ne samo Jaspersu, ampak tudi Martinu Heideggerju, razmišljanja emigrantke, ki si je pred nacizmom rešila življenje, bila dvakrat poročena, prvič s književnikom in filozofom Güntherjem Andersom, drugič po letu 1937 s komunistom Heinrichom Blücherjem. Za kakšno zvedavo biografsko pisanje ostaja danes že skoraj romantično zanimiv njen odnos s Heideggerjem.²⁵ Za pristop pa, ki ga manj zanimajo biografska dejstva, Hannah Arendt, s svojim dožemanjem – med drugim tematsko – pomeni pot k Jaspersu in v času globalizacije poskusa uveljavljanja svetovnega etosa v mnogočem spet in nazaj h Kantu in pri tem na vsakem koraku odkriva Aristotela. Mnogo bolj kot eksistencialistična filozofinja velja pri poznavalcih svoje misli za neoaristoteljansko filozofinjo, ki briše meje med politično filozofijo in etiko.²⁶ Morda bo spet treba vzeti v roke »starega mojstra« Aristotela in z njegovo pomočjo soočati še vedno zelo protislovna stališča o odnosu med etiko in politiko, saj ta *kako misliti politiko* – kot filozof in nepolitik – pomeni hkrati vprašanje, kako mišljenje postaja dejavno.

Po Arendtovi je podlaga za politiko oziroma za politizacijo vsekakor človekov *čut za pravičnost*, ki je lasten vsem ljudem. Tako se s pojmom pravičnosti politizacija sveta sooča z etizacijo in spor med etiko in politiko je razrešen v kantovskem smislu, kajti politika se je etiki poklonila – in politiki ostaja pravica ljudi sveta. Tema o pravičnosti pa je tisti filozofski minimum in konsenz, ki kljub vsem razhajanjem in očitnim razlikam vendar povezuje nazore Johna Rawlsa, Richarda Rortyja, Michaela Walzerja in Hanne Arendt.²⁷ Uspelo ji je priti med velike – če povemo z Jaspersovo pomočjo –, vendar si je Hannah Arendt sama ustvarila svojo identiteto, čeprav jo omenjamo kot Jaspersovo učenko. Danes sama velja za mojstra mišljenja – zahtevana sodobna feminizacija poklicev zahteva, da rečemo 'mojstrica'. Samo v tem smislu, če je feminizacija še sinonim za etizacijo sveta omenjeni izraz zares pomeni poklon in priznanje.

---

²⁵ Gl. Ursula Ludz (ur.): *Hannah Arendt – Martin Heidegger. Briefe 1925 bis 1975 und andere Zeugnisse*, Klostermann, Frankfurt am Main 1998.

²⁶ Gl. Herbert Schnädelbach: »Was ist Neoaristotelismus?«, nav iz. Wolfgang Kuhlmann (ur.): *Moralität und Sittlichkeit. Das Problem Hegels und die Diskursethik*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, str. 38–63.

²⁷ Walter Reese-Schäfer: *Grenzgötter der Moral. Der neuere europäisch-amerikanische Diskurs zu politischen Ethik*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1977, str. 636–637.

Ne ideja zgodovinskega napredka, ampak kako preprečevati nastajanje totalitarizma, je in ostaja ena najbolj temeljnih misli Hanne Arendt, kar pomeni v bistvu reflektirati idejo napredka kot možne regresije. Tako Theodor W. Adorno kot Hannah Arendt sta po katastrofi Auschwitza in Hirošime povsem upravičeno naslovlila na naše mišljenje kar nekaj zelo radikalnih zahtev v smislu nove usmeritve mišljenja, ki mora biti naravnano tako, da se nikdar več ne ponovi to, kar je zgodilo. Od tod pri Hanni Arendt nujnost vpeljave česa normativno etičnega v naše delovanje, skupaj z razvitim čutom za zmožnost razlikovanja med resnico, neresnico in lažjo. Zato je v svojih delih kot filozofinja obravnavala politiko z vidika resnice, kar pomeni zunaj političnega območja, in ko gre za resnico, so to metaforično povedano »tla, na katerih stojimo, in nebo, razprostrto nad nami«.²⁸

Ob tem, ko smo prebrali delo *Izvori totalitarizma*, se svareče oglašata ta ali ona misel, ki prehaja v trajni učinek. Ena takih misli, ki jih je izrekla Hannah Arendt, svari: »Nevarnost tovarn mrličev in lukenj pozabe je v tem, da lahko tudi danes spričo vesplošnega večanja števila prebivalstva in brezdomcev ljudske množice kaj hitro obveljajo za odvečne, če bomo še naprej razmišljali o svetu na utilitarističen način. Politični, družbeni in ekonomski dogodki so povsod v tajni zaroti s totalitarnimi sredstvi, ki so ustvarjena za to, da delajo ljudi odvečne. Te skušnjave dobro razume utilitaristični zdravi razum širokih množic, ki so v večini dežel preveč obupane, da bi jih bilo kaj preveč strah smrti. Nacisti in boljševiki so lahko prepričani, da so tovarne uničenja, ki predstavljajo najhitrejšo rešitev problema prenaseljenosti, ekonomsko odvečnih in družbeno izkoreninjenih človeških množic, za nas svarilo in obenem nekaj privlačnega. Totalitarne rešitve kaj lahko preživijo padec totalitarnih režimov v obliki močnih skušnjav, ki se bodo pojavile vsakič, ko se bo zdelo nemogoče zmanjšati politično, socialno ali ekonomsko bedo na človeka vreden način.«²⁹ Ker je tu svarilo in grozeče opozorilo glede utilitarizma, ni pred nami posredno samo povabilo, da še enkrat vzamemo v roke kaj na temo utilitarizma, ampak mnogo bolj vprašanje, kaj je protiutež čemu utilitarističnemu. Najbolj šolski odgovor je seveda utopično. In utopija je izziv, saj jo velja ohranjati in ponovno razmišljati o njej – nemara predvsem zato, da ne bi sama nikdar več postala izhodišče česa totalitarnega.

Človeško, vse preveč človeško, bi se lahko glasil komentar k njenemu

---

²⁸ Hannah Arendt: *Resnica in laž v politiki*, str. 110.

²⁹ IT, str. 553.

obsežnemu delu – in tisti, ki ga bere, sme odločno trditi, da to, kar predstavljata Auschwitz in Hirošima, ni čisto nič drugega kot nekaj, kar smo si ustvarili ljudje, človek sam. Nihče drug.